

Bariery w turystyce dzieci i młodzieży niepełnosprawnych z Podkarpacia

Joanna Urbaniak, *Daria Sawaryn

Wydział Turystyki i Nauk o Zdrowiu, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie
Dziekan Wydziału: prof. dr hab. Stanisław Wołowicz

BARRIERS IN THE TOURISM OF CHILDREN AND YOUTH WITH DISABILITIES FROM PODKARPACIE

Summary

Introduction: Tourist activity of the disabled people is a current issue which starts to be analyzed by many specialists in this area. More and more often, works are undertaken on programs of anti-discrimination nature and on providing the disabled with legal basis supporting them. The purpose of those works is to facilitate access to various places and forms of social life, including tourism, for the disabled people, which, until now, have been inaccessible for them. By observation of the tourist market, one can notice that the tourism organizers do not have the particularly wide range of services to offer to people with disabilities.

Aim: The goal of this thesis is to introduce the problems of basic concepts related to people with disabilities and their tourist activity. The basic terms connected with disability were discussed here and it contains the goals and motives which cause people with disabilities to undertake physical activity.

Material and methods: The research material were children and youth with disabilities. Surveyed 180 people were attending integrated schools in the Podkarpacie.

Results and conclusion: The conclusions show that the lack of tourism and tourism is skilled in making a significant barrier to tourism activity by persons with disabilities.

Key words: people with disability, tourism, barriers to tourism

WSTĘP

Turystyka osób niepełnosprawnych zaczyna zyskiwać na znaczeniu. Coraz częściej pojawiają się publikacje na ten temat, coraz częściej mówi się o roli, jaką może odegrać turystyka w życiu człowieka niepełnosprawnego. Niestety często bywa tak, że na teoretyzowaniu się kończy. Organizatorzy turystyki boją się inwestować w ten segment turystyki, gdyż jest to produkt niszowy i może nie przynieść oczekiwanego zysku. Ponadto dostosowanie produktów turystycznych do potrzeb osób niepełnosprawnych jest dość kosztowne, szczególnie pod względem architektonicznym.

Niezwykle istotna jest turystyka dzieci i młodzieży niepełnosprawnych. Pełni ona funkcję edukacyjną, wychowawczą, rehabilitacyjną, a co najważniejsze może przyczynić się do integracji z dziećmi zdrowymi (8). Najczęściej podczas wyjazdów wakacyjnych zawierane są wieloletnie znajomości, nabywa się wiele doświadczeń i umiejętności, które mogą być przenoszone na inne obszary życia codziennego.

Podkarpacie słynie z wielu pięknych miejsc, ciekawych szlaków, obiektów historycznych i walorów przyrodniczych. Województwo cieszy się dużą popularnością i często zostaje wybierane na obszar recepcji turystycznej, o czym chociażby świadczą badania ruchu

turystycznego w tym regionie, przeprowadzone przez pracowników Katedry Turystyki i Rekreacji w Rzeszowie. Rzeszowski Oddział PTTK jest jedyną organizacją, która zainteresowała się turystyką osób niepełnosprawnych, o czym świadczy chociażby strona internetowa www.turystykadlawnyszytskich.pl, gdzie przedstawiono kilka miejsc na Podkarpaciu, dostosowanych do potrzeb osób niepełnosprawnych. Z uwagi na brak środków finansowych weryfikacja bazy materialnej turystyki nie została potraktowana kompleksowo, niemniej jednak cieszy fakt, że istnieje zainteresowanie tym rodzajem ruchu turystycznego (10).

Warto zadać sobie pytanie, jak często niepełnosprawne dzieci i młodzież z Podkarpacia podejmują podróże o charakterze turystycznym? Czy istnieją bariery, które uniemożliwiają im uprawianie turystyki? W styczniu 2011 studenci i pracownicy Katedry Turystyki i Rekreacji w Rzeszowie przeprowadzili badania ankietowe wśród uczniów szkół integracyjnych z województwa podkarpackiego, w wyniku których okazało się, jakie przeszkody napotykać respondenci i ich rodzice w kwestii turystyki wyjazdowej.

Osoby z branży turystycznej, przedstawiciele jednostek samorządów terytorialnych oraz inni zaangażowani w obsługę ruchu turystycznego powinni podjąć działania

umożliwiający dzieciom i młodzieży niepełnosprawnym uprawianie turystyki, gdyż jak pisze K. Przeclawski: „Turystyka to nie tylko wypoczynek, to również rozrywka i edukacja” (1).

BARIERY W UPRAWIANIU TURYSTYKI PRZEZ OSOBY NIEPEŁNOPRAWNE

Istnieje wiele barier, które ograniczają osobom niepełnosprawnym aktywne uczestnictwo w turystyce. Do najbardziej znanych należą bariery architektoniczne, które są poważną przeszkodą dla osób z dysfunkcją narządu ruchu i wzroku. Należy również pamiętać, że bariery te nie występują tylko w obiektach noclegowych, ale również gastronomicznych. Niestety dostosowanie istniejącej infrastruktury jest bardzo kosztowne, na co nie stać wielu inwestorów, szczególnie małych i średnich przedsiębiorstw (2). Paradoksem jest fakt, że do potrzeb osób niepełnosprawnych dostosowane są hotele cztero- lub pięciogwiazdkowe, na które niestety je nie stać gdyż żyją one z zasiłku. Przepisy, które obowiązują współcześnie, określają warunki dostosowywania obiektów budowlanych dla osób niepełnosprawnych, jednak nie ma to odzwierciedlenia w praktyce. Analizując dostosowanie infrastruktury turystycznej, powinno się również zwrócić uwagę na nieutwardzone, nierówne nawierzchnie, wysokie krawężniki, strome schody czy też zbyt małą ilość pochylni, dzięki którym osoby na wózku inwalidzkim mają ułatwiony wjazd (3). Czasem bywa tak, że obiekty rekomendowane jako dostosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych, mają jedynie jeden podjazd, zaś wysokie progi, wąskie korytarze i brak poręczy nie pozwalają w praktyce na funkcjonowanie w nich osób z dysfunkcją ruchu i wzroku (4).

Bariera finansowa jest jednym z głównych elementów ograniczających uprawianie turystyki. Osoby niepełnosprawne są mniejszością na rynku pracy. Większość z nich utrzymuje się ze świadczeń społecznych, które w Polsce kształtują się na minimalnym poziomie. Tylko 8% osób niepełnosprawnych w Polsce pracuje, kolejne 8% nie jest zdolnych do podjęcia jakiegokolwiek pracy zarobkowej i pozostają na utrzymaniu rodziny (4). Dlatego też ich sytuacja materialna jest często bardzo zła. Tu przejawia się paradoks przytoczony powyżej, mianowicie środki finansowe tych osób pozwalają jedynie na korzystanie z najtańszych usług turystycznych, m.in. w schroniskach, domkach agroturystycznych, w pensjonatach. Niestety są one nieprzystosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych, zaś wspomniane hotele cztero- i pięciogwiazdkowe imponują dostosowaną architekturą, ale i charakteryzują się brakiem niepełnosprawnego turysty, są więc niewykorzystane. Dobrym rozwiązaniem jest wsparcie finansowe (np. ze środków UE) bazy noclegowej świadczącej relatywnie taną ofertę, dostosowaną do portfela osób niepełnosprawnych. Można rzec, że osoby niepełnosprawne w związku z posiadaniem pewnych ulg powinny nie mieć większego problemu finansowego z realizacją wyjazdów o charakterze turystycznym. Nic bardziej mylnego, bowiem w konsekwencji osoby te płacą za wczasy więcej,

aniżeli zdrowi. Związane jest to z większymi kosztami za przejazd do obiektów turystycznych czy przystosowanie wymaganego sprzętu turystycznego. Obniżenie kosztów może nastąpić po dofinansowaniu przez PFRON lub przez inne organizacje pozarządowe. Trzeba jednak zaznaczyć, że na takie dotacje mogą liczyć tylko turyści udający się na wypoczynek zdrowotny. PFRON finansuje w części działalność kulturalną i sportową dla organizacji osób niepełnosprawnych, jednak nie w przypadku organizacji obozu wędrownego, kajakowego czy innych przejawów turystyki kwalifikowanej (5).

Ponadto trafną praktyką byłoby również stworzenie warunków prawno-finansowych, które uwzględniałyby dodatkowe źródła finansowania w procesie kreowania oferty turystycznej dla osób niepełnosprawnych. Spowodowałoby to nie tylko łatwiejszy dostęp do usług turystycznych przez osoby niepełnosprawne, ale również większe zainteresowanie organizatorów turystyki tym segmentem rynku (2).

Kolejną przeszkodą w uprawianiu turystyki osób niepełnosprawnych jest brak ofert skierowanych do tej grupy osób. Dzieje się tak z uwagi na to, że organizatorzy turystyki nie dostrzegają popytu na tego rodzaju usługi. Jest to dość mylne postrzeganie turysty niepełnosprawnego. Owszem wielu z nich nie dysponuje dużą ilością środków finansowych, o czym wspomniano przy charakterystyce poprzedniej bariery, jednak istnieje również grupa osób niepełnosprawnych, które nie są ubogie. Poza tym wartością dodaną przy tworzeniu takiej oferty może być fakt, że turystyka ON często podejmowana jest poza sezonem. Usługodawcy powinni docenić tę tendencję, bowiem dzięki niej mogą zwiększyć obłożenie miejsc noclegowych poprzez obniżenie cen w okresach, kiedy miejsca te nie są przez nikogo wykorzystywane (2).

Ważnym utrudnieniem jest także brak wykwalifikowanej kadry. Wielu pracowników branży turystycznej nie ma świadomości, jak obsłużyć niepełnosprawnego turystę. Najczęściej osoba niepełnosprawna kojarzy się z osobą na wózku (9). Zapomina się często, że ludzie z innymi dysfunkcjami również podejmują podróże. Zarówno hotelarze, pracownicy restauracji czy przewodnicy popełniają wiele błędów wynikających z niewiedzy. Restauratorzy powinni pamiętać, że niedowidzący klienci powinni mieć nakryty stół zgodnie z zasadą kontrastów (biała zastawa, ciemny obrus), przewodnicy oprowadzający osoby niesłyszące powinni mówić wyraźnie (nie krzyczeć) i twarzą do grupy. Nieprawidłowością również w tego typu sytuacji jest rozdawanie kartek z opisem, gdyż wiele osób niesłyszących nie rozumie języka pisanego (6). Jest to zaledwie kilka z wielu przykładów, które obrazują, że istnieje potrzeba zorganizowania szkoleń na temat obsługi turysty niepełnosprawnego dla pracowników branży turystycznej. Wyjazdy dla osób niepełnosprawnych należy przygotować z wielką starannością. Jest to ważne z punktu widzenia turystów niepełnosprawnych, którzy obsługiwani przez wysoko wykwalifikowaną kadrę, mają poczucie bezpieczeństwa podczas wyjazdu (7).

Brak informacji o usługach turystycznych jest następnym ograniczeniem podejmowania wyjazdów turystycznych dla osób niepełnosprawnych. Ta grupa osób potrzebuje aktualnej, rzetelnej, wiarygodnej informacji na temat obiektów, obszarów, atrakcji, do których chcą się udać bądź z których chcą skorzystać. Dezinformacja może spowodować wiele utrudnień i problemów dla turysty niepełnosprawnego a w rezultacie przynieść brak zadowolenia z wyjazdu. Informacja skierowana do osób niepełnosprawnych powinna uwzględniać stopień i rodzaj niepełnosprawności, bowiem inny przekaz skierowany będzie dla osób niesłyszących i inny dla osób niewidomych. Obecnie istnieje dość duża luka w przewodnikach turystycznych czy mapach, z których mogłyby korzystać również osoby niepełnosprawne. Informacje skierowane do tych ludzi nie powinny zawierać tylko danych o dostosowanych obiektach, ale również o udogodnieniach w podróży (2). W Polsce brakuje biur podróży, które oferowałyby usługi dla turysty niepełnosprawnego. Na polskim rynku turystycznym funkcjonuje tylko jeden obcojęzyczny katalog, w języku niemieckim, w którym umieszczone są informacje o dostępności istniejącej bazy materialnej turystyki (4).

Problem istnieje również w samych niepełnosprawnych. Stanowią go bariera psychofizyczna i społeczna. Osoby niepełnosprawne często nie chcą opuszczać znanego otoczenia, obawiają się nowych doświadczeń, nie wierzą we własne siły. Decydując się na podróż, osoba niepełnosprawna często realizuje ją samotnie. W jej środowisku bowiem znajduje się tylko rodzina lub opiekunowie, zaś dalsze otoczenie alienuje się. Z pewnością jest to powodem powstawania rozmaitych lęków, niepewności. Dlatego też warto zwrócić uwagę na niepełnosprawnego sąsiada, przechodnia, towarzysza podróży. Nie chodzi o narzucanie swojej pomocy, ale rozmowę, empatię. Zdarza się, że widząc osobę niepełnosprawną, odwracamy wzrok. Wyjdźmy naprzeciw tym barierom, które często istnieją tylko w naszych umysłach (4).

Ostatnią przedstawioną w niniejszym opracowaniu barierą jest bariera komunikacyjna. Osoby niepełnosprawne najczęściej podróżują samochodem, rzadziej środkami komunikacji miejskiej. Głównym problemem uniemożliwiającym przemieszczanie się autokarami jest brak toalet lub ich nieprzystosowanie. Kolejną zgorą niepełnosprawnego turysty, szczególnie z dysfunkcją narządu ruchu, jest podróż pociągiem, gdzie korytarze są wąskie, zaś toalety małe. Wiele stacji kolejowych nie posiada podjazdów czy wind. Osoby niepełnosprawne mają również problem z korzystaniem z toalet w samolotach, ponieważ nie dysponują wózkami w czasie lotu. Nie wszystkie linie lotnicze dysponują specjalnymi miejscami przeznaczonymi dla osób niepełnosprawnych. Świetne rozwiązania mają kraje Europy Zachodniej. Wielka Brytania może poszczycić się projektem o nazwie: *Transport that works for everyone*. Dostępność autobusów dla osób niepełnosprawnych w samym Londynie wynosi 100%. Osoby niewidome, które podróżują z psem, napotykają na liczne trudności poza krajami

Unii Europejskiej. Mają one problemy z orientacją w terenie, nie potrafiąc w nowym otoczeniu obrać właściwego kierunku. Do problemów osób niedosłyszących i niesłyszących należy trudność w porozumieniu się z ludźmi zdrowymi. Narażeni są również na niebezpieczeństwo kolizji drogowej, np. przy przejściu przez ulicę nieposiadającą sygnalizacji świetlnej. Przy rozwoju urbanizacyjnym miast powinno uwzględniać się także potrzeby osób niepełnosprawnych z uwzględnieniem różnych rodzajów dysfunkcji.

Powyżej przedstawiono kilka barier, które uniemożliwiają aktywne uczestnictwo w szeroko rozumianej turystyce przez osoby niepełnosprawne. Jakie bariery napotyka dzieci i młodzież z Podkarpacia? Czy podróżują równie często, jak ich zdrowi rówieśnicy? Co hamuje ich turystyczne eskapady? Odpowiedzi na te pytania zostaną udzielone w dalszej części pracy, w wyniku analizy ankiet przeprowadzonych wśród uczniów szkół integracyjnych z województwa podkarpackiego.

MATERIAŁ I METODA BADAWCZA

Materiał badawczy poniższych badań stanowiły dzieci i młodzież niepełnosprawne. Przebadanych zostało 180 osób uczęszczających do szkół integracyjnych na Podkarpaciu oraz organizacji zrzeszających osoby niepełnosprawne. Badania zostały przeprowadzone w styczniu i lutym 2011 r. na podstawie kwestionariusza ankiety. W ankiecie udział wzięło 93 dziewcząt i 87 chłopców (wykres 1). Wiek badanych dzieci i młodzieży mieścił się w granicach od 6-18 lat (wykres 2). Dobór próby był losowy.

Podczas badań poproszono ankietowanych o wypełnienie anonimowego kwestionariusza składającego się z pytań zamkniętych.

W badaniu brało udział 29 osób w wieku 6-10 lat, 51 osób – 11-15 lat oraz 100 osób w przedziale wiekowym 15-18 lat.

Na wsi mieszka 96 ankietowanych, w mieście od 10 do 50 tys. mieszka 25 ankietowanych.

W mieście powyżej 50 do 100 tys. mieszka 28 ankietowanych, a w mieście powyżej 100 tys. mieszka 31 ankietowanych (wykres 3).

WYNIKI BADAŃ

Większość ankietowanych, bo aż 116 osób, zaznaczyło inną niepełnosprawność, co może oznaczać m.in. niepełnosprawność umysłową. Trzydziestu czterech przebadanych to osoby z dysfunkcją narządu ruchu, 12 to osoby z dysfunkcją narządu wzroku, 21 przebadanych to osoby z dysfunkcją narządu słuchu (wykres 4).

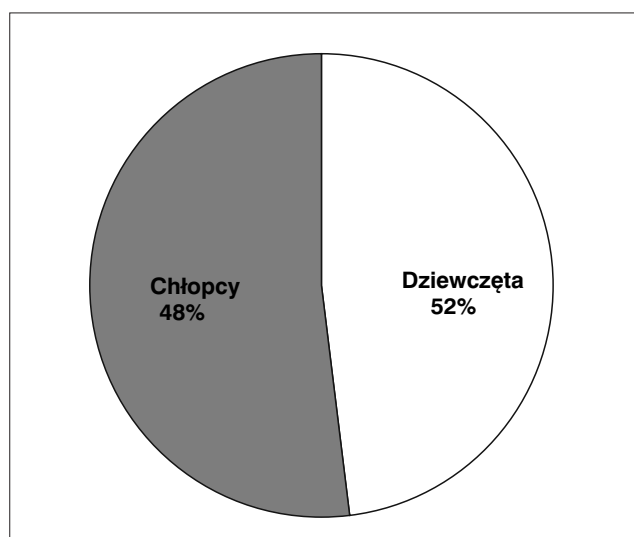
Pytanie to miało ukazać, ile osób spośród badanych osób niepełnosprawnych podejmuje aktywność turystyczną. Z badań wynika, że 41 ankietowanych w ogóle nie podróżuje, a 24 osób podróżuje raz na kilka lat. Pięćdziesiąt dwie osoby podróżują raz w roku, 39 ankietowanych podróżuje 2-3 razy do roku, a 24 przebadanych podejmuje aktywność turystyczną częściej niż 4 razy do roku (wykres 5). Mniej niż połowa ankietowanych podróżuje częściej niż raz do roku.

Do najczęstszych barier, wskazywanych przez osoby ankietowane, które uniemożliwiają im uprawianie turystyki, należą: brak pieniędzy – ten czynnik wskazały aż 123 osoby; na drugim miejscu notujemy brak odpowiedniej oferty turystycznej dla osób niepełnosprawnych, tak odpowiedziało 58 ankietowanych oraz brak informacji turystycznej w prasie, internecie, telewizji, w przewodnikach turystycznych (44 osoby). Inne powody wymieniane przez ankietowanych to stan zdrowia – 43 osoby, brak akceptacji ze strony społeczeństwa – 34 osoby, brak wsparcia ze strony najbliższych – 27 osób oraz brak wiary w siebie – 27 osób. Ponadto ankietowane osoby niepełnosprawne wymieniały brak wykwalifikowanej kadry obsługującej

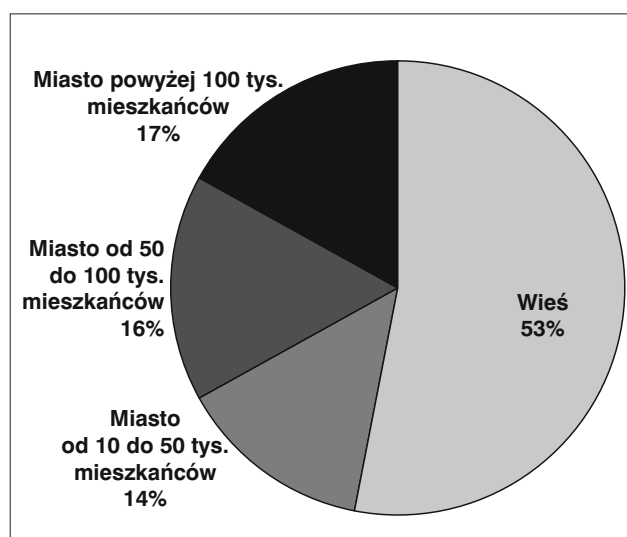
wyjazdy turystyczne (22 osoby) oraz niedostosowaną infrastrukturę turystyczną do potrzeb osób niepełnosprawnych – 19 osób (wykres 6).

DYSKUSJA

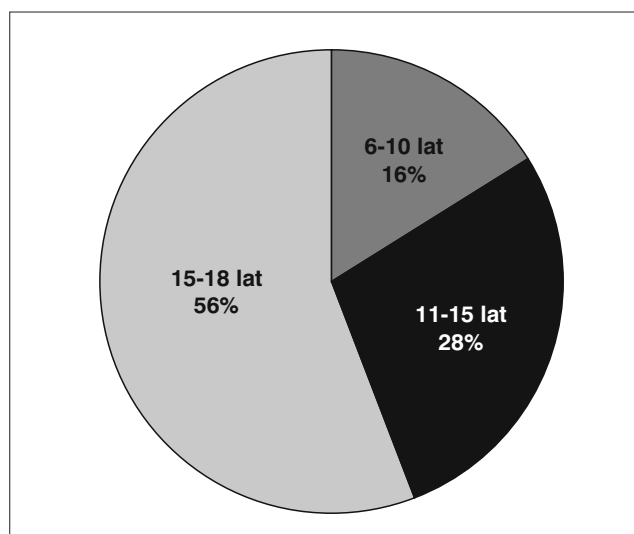
Osoby niepełnosprawne posiadają wiele praw zagwarantowanych przez instytucje europejskie i krajowe. Jednym z tych praw jest prawo do korzystania z turystyki. Na Podkarpaciu zauważa się niski poziom zainteresowania potrzebami osób niepełnosprawnych w sektorze turystycznym. Osoby niepełnosprawne zamieszkujące na terenie województwa podkarpackiego bardzo rzadko biorą udział w imprezach turystycznych organizowanych przez podkarpackich touroperatorów. Najwyższy odsetek

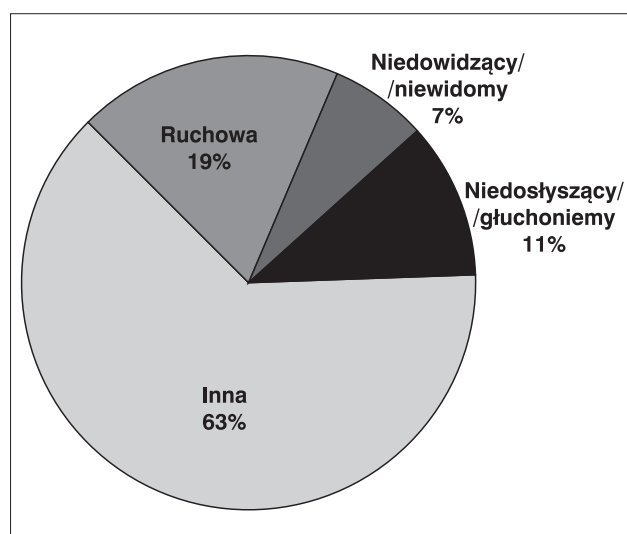
Wykres 1. Płeć badanych.
Źródło: opracowanie własne

Wykres 3. Miejsce zamieszkania.
Źródło: opracowanie własne

Wykres 2. Wiek badanych.
Źródło: opracowanie własne

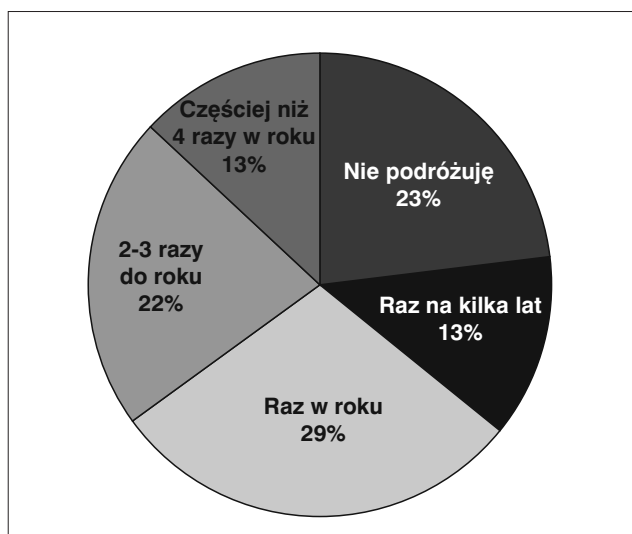
Wykres 4. Rodzaj niepełnosprawności.
Źródło: opracowanie własne

podróżujących notujemy wśród mężczyzn (25-40 lat) poruszających się za pomocą sprzętu ortopedycznego, a głównym powodem braku aktywności turystycznej jest nieobecność produktu skierowanego do tego sektora rynku (badania własne D. Sawaryn).

Osoby niepełnosprawne są segmentem rynku turystycznego, który jest pomijany podczas tworzenia produktów turystycznych. Rozwiązania, które można zastosować, aby uczynić podkarpacki rynek bardziej dostępnym dla osób niepełnosprawnych wymagają od organizatorów turystyki dużego zaangażowania. Aby dostosować produkt kierowany do osób niepełnosprawnych, należy zacząć od przystosowania samych biur podróży do obsługi tego typu klientów, przeszkolić kadrę pracującą w obiektach turystycznych do obsługi osób niepełnosprawnych oraz zamieścić szczegółowe informacje dotyczące imprez turystycznych na stronach internetowych. Ważnym elementem jest również dostosowanie ceny do kieszeni klientów niepełnosprawnych. Organizator może ubiegać się o pozyskiwanie funduszy na dofinansowanie tego typu wyjazdów.

Powyższe rozwiązania dotyczą organizatorów turystyki. Aby osoby niepełnosprawne miały dostęp do szeroko pojętej turystyki, należy podjąć działania o szerszym zakresie. Należy zacząć od rozwiązań legislacyjnych, które jasno określiłyby prawo do korzystania ze wszystkich aspektów turystyki. Również w programach nauczania kadry turystycznej powinny się znajdować elementy obsługi osób niepełnosprawnych.

Niezwykle ważne jest usunięcie lub zniwelowanie wszelkich barier, przede wszystkim architektonicznych i urbanistycznych. Dużą barierą dla osób niepełnosprawnych jest bariera społeczna. Niezrozumienie, niechęć czy wręcz wrogość ze strony społeczeństwa stają się często powodem, dla którego osoby niepełnosprawne pozostają w zaciszu domowym.

Wykres 5. Jak często Pan/Pani podróżuje?
Źródło: opracowanie własne

Dopiero spojrzenie na turystykę osób niepełnosprawnych całościowo pozwala pokazać, na jakie przeszkody napotyka osoba niepełnosprawna w Polsce.

WNIOSKI

1. Mniej niż połowa ankietowanych (67 osób) podróżuje więcej niż 1 raz w roku. Jest to diagnoza optymistyczna, która dobrze rokuje w przyszłości w zaistnieniu osób niepełnosprawnych na rynku turystycznym.

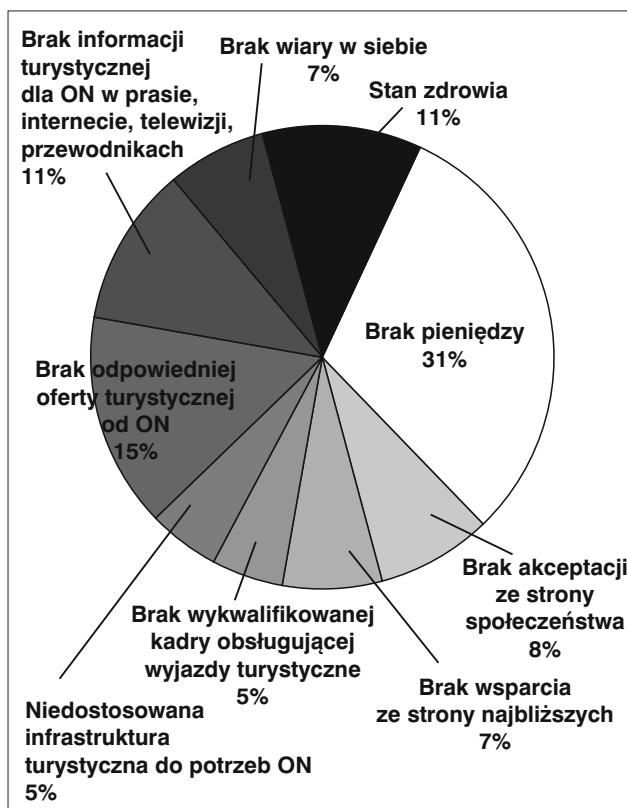
2. Czynnikiem decydującym o podejmowaniu aktywności turystycznej wśród osób niepełnosprawnych są środki ekonomiczne.

3. Bariery turystyczne tj. brak oferty turystycznej, infrastruktury turystycznej dostosowanej do potrzeb osób niepełnosprawnych są jednym z najważniejszych (po braku środków finansowych) czynników decydujących o podejmowaniu aktywności turystycznej przez osoby niepełnosprawne.

4. Brak wykwalifikowanej kadry obsługującej imprezy turystyczne stanowi również istotną barierę w podejmowaniu aktywności turystycznej. □

Piśmiennictwo

1. Przeclawski K: Człowiek a turystyka: zarys socjologii turystyki. Wyd. 2 popr. „Albis”, Kraków 2001. 2. Borowicka A, Heliński W (red.): Tworzenie i dostosowywanie produktów turystycznych do potrzeb osób niepełnosprawnych. Wydawnictwo Forum Turystyki Regionów, Szczecin

Wykres 6. Co jest główną przyczyną tego, że Pan/Pani rzadko, bądź w ogóle nie podróżuje? Proszę wskazać bariery.
Źródło: opracowanie własne

2007; 13. **3.** Długokęcka M, Ogonowska M: Bariery ograniczające udział osób niepełnosprawnych w turystyce. Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Roczniki Naukowe 2006; t. VIII, z. 4: 100. **4.** Ziółkowski R (red.): Osoby niepełnosprawne w turystyce. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2010: 52. **5.** Szczuciński A: Przygotowanie psychologiczno-motoryczne i możliwości organizacyjne osób niepełnosprawnych oraz organizacji skupiających osoby o specjalnych potrzebach do udziału w ruchu turystycznym. [W:] Społeczne i organizacyjne aspekty aktywności turystyczno-rekreacyjnej osób niepełnosprawnych. Wyd. sfinansowane przez PFRON, Warszawa 2005: 23. **6.** Szczuciński A: Przygotowanie psychologiczno-motoryczne i możliwości organizacyjne osób niepełnosprawnych oraz organizacji skupiających

osoby o specjalnych potrzebach do udziału w ruchu turystycznym. [W:] Społeczne i organizacyjne aspekty aktywności turystyczno-rekreacyjnej osób niepełnosprawnych. Wyd. sfinansowane przez PFRON, Warszawa 2005; s. 37-39. **7.** Bieganowska A: Teoretyczny kontekst roli turystyki osób niepełnosprawnych w procesie kształtowania postaw społecznych. [W:] Społeczne i organizacyjne aspekty aktywności turystyczno-rekreacyjnej osób niepełnosprawnych. Wyd. sfinansowane przez PFRON, Warszawa 2005: 12. **8.** Kozierekiewicz A (red.): Zdrowie 21. Zdrowie dla wszystkich w XXI wieku. Versalius, Kraków 2001; 24-28. **9.** Skalska T: Turystyka osób niepełnosprawnych: ograniczenia i możliwości rozwoju. WSHGiT, Warszawa 2004; 6-7. **10.** Midura F, Żbikowski J: Krajoznawstwo i turystyka osób niepełnosprawnych. Biała Podlaska, Wyd. PWSZ 2005; 10-13.

nadesłano: 05.07.2011
zaakceptowano do druku: 25.08.2011

Adres do korespondencji:
*Daria Sawaryn
ul. Krośnieńska 28/2, 35-505 Rzeszów
tel.: 78 327 47 76
e-mail: dsawaryn@wsiz.rzeszow.pl